

ПОЯСНЮВАЛЬНІ ПРИНЦИПИ ПСИХОЛОГІЇ В ТЕОРЕТИЧНІЙ СПАДЩИНІ ОЛЕКСАНДРА ТКАЧЕНКА

У статті висвітлюються результати вивчення теоретичної спадщини українського вченого О.М. Ткаченка щодо проблеми методологічних (пояснювальних) принципів психології, яким розроблена обґрунтована концепція їх змісту. Предметом його дослідження стали основоположні (загально психологічні) принципи детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку та системності.

На думку вченого, будь-яке психічне явище може бути адекватно й усебічно описане, якщо воно пройшло через призму системи принципів, які стосуються різних боків чи аспектів висвітлення. Так, кожне психічне явище має розглядатись: 1) як причинно зумовлене (принцип детермінізму); 2) як продукт і умова відображення (принцип відображення); 3) як існує через діяльність (принцип єдності психіки й діяльності); 4) як прояв специфічно якісного рівня розвитку психіки суб'єкта (принцип розвитку); 5) як особлива система і, разом з тим, елемент іншої, складнішої системи (принцип системності). У функціонуючій системі психологічних знань усі принципи взаємопов'язані. Сукупність принципів утворює цілісну систему, і в цьому втілено реальний взаємозв'язок усіх боків і граней досліджуваного об'єкта – психічної діяльності.

У статті розкриттю суті кожного з визначених пояснювальних принципів, за О.М. Ткаченком, передую висвітлення найсуттєвіших теоретичних положень, що стосуються їх змісту в найуживанішому, класичному тлумаченні.

Ключові слова: методологічні (пояснювальні) принципи психології, загально психологічні принципи, принцип детермінізму, принцип відображення, принцип єдності психіки й діяльності, принцип розвитку, принцип системності.

Объяснительные принципы психологии в теоретическом наследии Александра Ткаченко

В статье освещаются результаты изучения теоретического наследия украинского ученого О.М. Ткаченко по проблеме методологических (объяснительных) принципов психологии, которым разработана обоснованная концепция их содержания. Предметом его исследования стали основополагающие (обще психологические) принципы детерминизма, отражения, единства психики и деятельности, развития и системности.

По мнению ученого, любое психическое явление может быть адекватно и всесторонне описано, если оно прошло через призму системы принципов, касающихся различных сторон или аспектов освещения. Так, каждое психическое явление должно рассматриваться: 1) как причинно обусловленное (принцип детерминизма); 2) как продукт и условие отражения (принцип отражения; 3) как существующее через деятельность (принцип единства психики и деятельности); 4) как проявление специфически качественного уровня развития психики субъекта (принцип развития; 5) как особая система и, вместе с тем, элемент другой, более сложной системы (принцип системности). В функционирующей системе психологических знаний все принципы взаимосвязаны. Совокупность принципов образует целостную систему, и в этом воплощена реальная взаимосвязь всех сторон и граней исследуемого объекта – психической деятельности.

В статье раскрытию сути каждого из определенных объяснительных принципов, по А.Н. Ткаченко, предшествует освещение важнейших теоретических

положений, которые касаются их содержания в наиболее применяемом, классическом толковании.

Ключевые слова: методологические (объяснительные) принципы психологии, общие психологические принципы, принцип детерминизма, принцип отражения, принцип единства психики и деятельности, принцип развития, принцип системности.

Explanatory principle of psychology in the theoretical heritage of Alexander Tkachenko

The article highlights the results of a study of the theoretical heritage of Ukrainian scientist O. Tkachenko concerning psychology methodological (explanatory) problems, who has developed a grounded concept of their content. The subject of his study became the fundamental (general psychological) principles determinism, reflection, unity of the psyche and activity, development and systemicity.

According to the scientist, any psychological phenomenon can be described adequately and comprehensively if it has passed through the lens system of principles relating to different aspects or areas of coverage. Thus, every psychic phenomenon should be considered: 1) as a causal condition (principle of determinism); 2) as a product and a condition of reflection (the principle of reflection); 3) as existing through activity (the principle of unity of the psyche and activities); 4) as a manifestation of a specifically qualitative level of development of the subject's psyche (the principle of development); 5) as a special system and, at the same time, an element of another, more complex system (principle of systemicity). In a functioning system of psychological knowledge all principles are interrelated. The set of principles forms an integral system, and this realizes the real interconnection of all sides and faces of the investigated object – mental activity.

In the article, the disclosure of the essence of each of the defined explanatory principles by O. M. Tkachenko is preceded by the coverage of the most significant theoretical positions

concerning their content in the most used, classical interpretation.

Key words: methodological (explanatory) principles of psychology, general-psychological principles, principle of determinism, the principle of reflection, the principle of unity of the psyche and activity, the principle of development, the principle of systemicity.

Постановка проблеми. Розв'язання наукових чи практичних проблем психології потребує визначення теоретико-методологічних засад діяльності, особливе місце серед яких посідають методологічні (або пояснювальні) принципи – основні положення теорії, зважаючи на які розглядається об'єкт вивчення чи впливу. Відмічається, що принципи визначають напрям наукового пошуку; у межах їх розуміння здійснюється й інтерпретація отриманих результатів [2].

У психології найчастіше виокремлюють три групи (чи рівні) принципів – принципи, що виходять з філософії, загально психологічні та конкретно-наукові (або галузеві) [12, с. 132; 4, с. 179; 16, с. 249]. Найвагомішими серед них є загально психологічні, які виступають як найзагальніші напрями побудови психологічних пояснень [3, с. 261].

Проблемі основних принципів цієї групи присвячені праці К.В. Шорохової, А.В. Петровського та М.Г. Ярошевського, Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леонтьєва, Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка, К.К. Платонова, А.В. Петровського, Б.Ф. Ломова, С.Д. Максименка, Г.О. Балла, І.Д. Бега, В.О. Татенка, В.В. Рибалки та ін. Водночас, вивчення проблеми показало, що у визначенні переліку принципів і їх тлумаченні нині у психології однозначної думки не існує, а особливої уваги варта теоретично обгрунтована концепція змісту основоположних принципів психології О.М. Ткаченка [15]. До таких він відносить принципи детермінізму, відображення, єдності психіки й діяльності, розвитку та системності.

Формулювання цілей статті. Метою статті є висвітлення результатів вивчення теоретичної спадщини українського психолога О.М. Ткаченка з проблеми методологічних принципів психології на тлі розкриття класичного тлумачення їх змісту.

Виклад основного матеріалу. Методологічні принципи психології в концепції О.М. Ткаченка, які відносяться до загально-психологічних, подаються в системі, а діалектико-матеріалістичне пояснення змісту кожного з них характеризується виразною глибиною психологічної думки, яка й нині не втратила власної актуальності та значущості. Усі принципи психології ним діалектично поєднані через наскрізне уявлення про цілісну організацію психічної регуляції діяльності людини на трьох рівнях – організму, індивіда й особистості [10], провідну роль серед яких відіграє рівень особистості, спосіб буття і розвитку якої – творчо-перетворювальна діяльність.

На думку вченого, будь-яке психічне явище може бути адекватно й усебічно описане, якщо воно пройшло через призму системи принципів, які стосуються різних боків чи аспектів висвітлення. Так, кожне психічне явище має розглядатись: 1) як причинно зумовлене (принцип детермінізму); 2) як продукт і умова відображення (принцип відображення); 3) як існуюче через діяльність (принцип єдності психіки й діяльності); 4) як прояв специфічно якісного рівня розвитку психіки суб'єкта (принцип розвитку); 5) як особлива система і, разом з тим, елемент іншої, складнішої системи (принцип системності).

У статті розкриттю суті кожного з визначених принципів, за О.М. Ткаченком, передуватиме наведення нами основних теоретичних положень, що стосуються змісту принципів у найуживанішому, класичному тлумаченні. В основу такого тлумачення покладаються погляди щонайперше Л.С. Виготського, С.Л. Рубінштейна, О.М. Леоньєва, Б.Г. Ананьєва, Г.С. Костюка, К.В. Шорохової, К.К. Платонова, А.В. Петровського, М.Г.

Ярошевського, Б.Ф. Ломова, С.Д. Максименка, І.Д. Беха, В.В. Рибалки та ін. Такий спосіб, на нашу думку, дозволить побачити те відмітне, що містить концепція О.М. Ткаченка та чим вона поповнює наукові знання з проблеми.

Принцип детермінізму (причинної зумовленості) відображає природу психічних явищ, показує характер їх взаємозв'язку в дійсності [17, с. 17]. У психології принцип детермінізму орієнтує дослідника на пошук причин, умов і факторів, які обумовлюють виникнення та функціонування психічних явищ.

У найширшому розумінні цей принцип торкається питання про те, що є первинним – психіка чи об'єктивна дійсність. А тому принцип детермінізму в матеріалістично орієнтованій психології передбачає розгляд психічних явищ як вторинних утворень, що причинно обумовлені дійсністю (психіка – це відображення дійсності). Також зазначається, що всі психічні явища обумовлені діяльністю головного мозку. Тобто проголошується первинність фізіологічного субстрата щодо психіки (психіка – властивість мозку). У зазначеному контексті розглядається положення й про рефлекторну природу психіки.

Цей принцип передбачає, що при вивченні психічних явищ необхідно з'ясувати причини, що викликали ці явища [9, с. 24]. При цьому перед психологією постає завдання не лише пізнання, а й передбачення, прогнозування, пошуку шляхів керування психічними явищами. С.Л. Рубінштейн зазначав, що у своєму практичному застосуванні питання про детермінованість психічних явищ – це питання про керування ними, про можливість їх спрямованої зміни в бажаний для людини бік. У цьому – основне значення, основний життєвий смисл питання про детермінацію психічних явищ. Конкретно досягнути детермінованість, закономірну обумовленість психічних явищ, психічної діяльності і психічних властивостей людини – це означає знайти шляхи для їх формування, виховання [13, с. 226]. Відмічається й

положення про соціальну обумовленість психіки, про єдність індивідуального й суспільного, про обумовленість психіки діяльністю та ін.

Принцип детермінізму в працях С.Л. Рубінштейна, К.В. Шорохової, О.М.Леонтьєва, М.Г. Ярошевського та ін. розглядається як основоположний (провідний, ключовий) принцип психології, оскільки він визначає побудову наукового знання, наукової теорії [18, с. 253]. Цей принцип займає ключову позицію і в системі О.М. Ткаченка. На його думку, суть принципу детермінізму полягає, по-перше, у тому, що психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної і постакуальної взаємодії з об'єктом. При цьому продукт – це суб'єктивований (розпредмечений) об'єкт і об'єктивований (опредмечений) суб'єкт; а по-друге, психіка сама виступає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини [15].

Розкриття суті першої позиції принципу вчений здійснює на основі визнання в процесі детермінації психічного внутрішнього та зовнішнього, які слід розглядати як поєднані одне з одним так, як вдихання і видихання живої істоти. Зняття протилежності зовнішнього і внутрішнього досягається в реальній діяльності суб'єкта, в об'єктивованих продуктах його творчості; у діяльності суб'єкта психічне реально постає як єдність зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного й об'єктивного: завдяки діяльності відбувається «об'єктивізація» суб'єкта і «суб'єктивізація» об'єкта [15].

О.М. Ткаченко зазначає, що в історії психологічного пізнання дві формули («зовнішнє через внутрішнє» (формула С.Л. Рубінштейна. – *Уточнення наше*); «внутрішнє через зовнішнє» (формула О.М. Леонтьєва. – *Уточнення наше*), взяті ізольовано одна від одної, виявились однобічними: перша не враховувала активності носія психічного, друга ж гіпертрофувала діяльне начало в людині. З діалектико-матеріалістичної точки зору психіка суб'єкта детермінується продуктами його взаємодії з

об'єктами, а не об'єктом чи суб'єктом зокрема. У цьому єдиному процесі взаємодії представлено у взаємозв'язку переломлення як зовнішнього через внутрішнє, так і внутрішнього через зовнішнє. У зв'язку з цим він пропонує формулювання принципу детермінізму, яке знімає (зберігає і заперечує) обидві формули: психіка суб'єкта детермінується продуктами актуальної і постактуальної взаємодії з об'єктом і сама виступає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини. Поняття «продукт» діяльності знімає протилежність зовнішнього-внутрішнього, об'єктивного-суб'єктивного, оскільки продукт – це суб'єктивований (розпредмечений) об'єкт і об'єктивований (опредмечений) суб'єкт [15].

Розглядаючи другу позицію суті принципу детермінізму, за О.М. Ткаченком (психіка сама виступає як важлива детермінанта поведінки і діяльності людини), слід відмітити, що вона знайшла відображення і подальший розвиток при розробці ідей щодо активності психіки, і зокрема – активності свідомості як вищого рівня розвитку психіки. Це створило передумови й для реалізації принципу детермінізму на рівні соціальної організації людської діяльності: змінюючи реальний, об'єктивний, незалежний від свідомості світ завдяки своїй предметній діяльності, її суб'єкт змінюється й сам [8, с. 125–126], – для розробки й використання у психологічній науці та практиці діяльнісного підходу в контексті суб'єктно-діяльнісної концепції (О.Г. Асмолов, А.В. Петровский, В.А. Петровський та ін.).

Принцип відображення. Відповідно до принципу відображення в класичному розумінні всі психічні явища – це результат безпосереднього чи опосередкованого відображення об'єктивної дійсності. Зміст психічного відображення детерміновано цією дійсністю. При цьому психічні явища виступають як різноманітні форми й рівні суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності, як єдність буття та його відображення. С.Л.Рубінштейн

вказав, що будь-який психічний факт – це й фрагмент реальної дійсності, й відображення дійсності – не або одне, або друге, а одне й друге; саме в цьому й полягає своєрідність психічного, що воно є й реальним боком буття, і його відображенням – єдністю реального та ідеального [14, с. 10–11].

Принцип відображення, за концепцією О.М. Ткаченка, трансформується з принципу детермінізму, якщо його розглядати в плані визначення якісної специфіки психічного відображення. Він пояснює, чим власне є психічні явища: вони ж постають як 1) своєрідний продукт і передумова детермінаційних залежностей; 2) детерміновані процесом і продуктами взаємодії суб'єкта з об'єктом.

На думку О.М. Ткаченка, принцип відображення конкретизує принцип детермінізму в певному аспекті: у чому полягає якісна специфіка психічних явищ на відміну від фізичних і фізіологічних; чим є психіка як продукт і передумова детермінаційних залежностей. Відповідно до принципу відображення всі психічні функції, а не лише пізнавальні, мають відображувальну природу. Психічне відображення має сигнальний характер. Сигнальність – це фундаментальна відмітна властивість психічного. Вона характеризується високою вибірковістю і випереджуваністю [15].

Він відмічає, що сигнальність психічного, його вибірковість, здатність до випереджувального відображення ґрунтовно розкрита в рефлекторній концепції Сеченова-Павлова, яка набула свого подальшого розвитку в працях психологів і фізіологів. Ця концепція вичерпно описує загальнобіологічний і біопсихічний рівень детермінації поведінки (рівень організму). На рівні соціопсихічної детермінації закономірності, які втілені в рефлекторній концепції психічного, не відмінюються, а трансформуються. Принцип відображення щодо саме людського рівня з конкретно-психологічного боку розкривається в концепції

про знаково-опосередкований характер психіки людини (Л.С. Виготський та його школа).

Психічне відображення на будь-якому рівні, за О.М. Ткаченком, має активний характер: це або відбір (селекція) чуттєвих, біологічно значущих сигналів (рівень організму), або раціональне (розумове) пізнання в процесі засвоєння (рівень індивіда) та творення (рівень особистості) суспільно-історичного досвіду. Змінюється лише характер і міра активності при переході від нижчих до вищих рівнів організації поведінки. Активність психічного на загальнобіологічному і біопсихічному рівні проявляється у випереджальному відображенні (П.К. Анохін, М.О. Бернштейн), екстраполяції просторово-часових залежностей (Л.В. Крушинський), на соціально зумовленому рівні — у прогностичній функції людської свідомості [15].

На думку Ткаченка О.М., принцип відображення покликаний охопити і пояснити всі рівні психічного відображення. І він насправді розкриває загальне і специфічне, яке притаманне рівням, що аналізуються. У конкретно-психологічному плані він може бути названий принципом сигнально-знакового відображення. Цей принцип єдиний, оскільки охоплює всі форми і рівні психічного відображення. Так звані «принципи сигнальності» і «принципи знаково-опосередкованої природи» (Л.С. Виготський) психіки людини постають як фундаментальні положення, що конкретизують зміст принципу відображення на двох найголовніших — біопсихічному і соціопсихічному — рівнях організації поведінки [15].

Принцип єдності психіки й діяльності. Відповідно до більшості джерел суть цього принципу полягає в тому, що діяльність розуміється як умова виникнення, формування (розвитку, корекції) та прояву психіки (свідомості) людини (С.Л. Рубінштейн, О.М. Леонтьєв та ін.). Принцип єдності

свідомості й діяльності також означає, що свідомість є регулятором поведінки та діяльності людини [9, с. 24].

Зазначається, що принцип єдності психіки й діяльності відображає факт поєднання інтегральної форми психічного відображення (психіка, свідомість) і вищої форми взаємозв'язку зі світом (діяльність) у вищій загальній формі прояву людини як біосоціальної істоти (особистість) [8, с. 127].

Принцип єдності психіки й діяльності був уперше у вітчизняній психології сформульований С.Л. Рубінштейном: будь-яка дія людини і будь-який її вчинок є єдністю зовнішнього і внутрішнього, суб'єктивного й об'єктивного, а єдність свідомості і діяльності базується на єдності свідомості і дійсності. Дещо інакше сформулював принцип єдності психіки (свідомості) і діяльності О.М. Леонтьєв. У його трактуванні свідомість і діяльність розрізняються як образ і процес його формування: образ є накопиченими рухами, згорнутою дією. При цьому перцептивна діяльність, наскільки б вона не була автоматизованою, принципово будується так, як діяльність руки, що відчуває. Таке трактування єдності свідомості і діяльності містить у собі психологічну конкретизацію і реалізується у багатьох дослідженнях [6]. Відмічається, що психіка є орієнтувально-пошуковими компонентами (складниками) дій, результатом яких виступає образ навколишнього світу, що постійно вдосконалюється. У міру розвитку образ світу, у свою чергу, виступає орієнтовною основою для планування й організації все складніших форм поведінки й діяльності [7, с. 100].

З принципу єдності психіки (свідомості) й діяльності виокремлюється як порівняно самостійний у психології (враховуючи його значення для розуміння психіки) принцип активності. Його суть полягає в діяльнісному розумінні психіки; психіка має активний характер, вона існує у формі діяльності (О.М. Леонтьєв, А.В. Петровський, В.А. Петровський, О.Г. Асмолов та ін.). Якщо розуміння

свідомості як відображення дійсності підкреслює її вторинний характер, показує, що вона є адекватне її (тобто відповідне) відображення, то розуміння свідомості як діяльності свідчить про її активний характер, вказує на те, що відображення дійсності забезпечує не лише створення ідеальної моделі навколишнього світу, а й можливості його перетворення.

О.М. Ткаченко, аналізуючи сутність принципу єдності психіки і діяльності, доходить висновку, що він конкретизує принципи детермінізму і відображення, оскільки: 1) розкриває механізм детермінації психіки; 2) пояснює спосіб об'єктивного існування психічного; 3) виокремлює провідні фактори, які визначають процеси розвитку психіки суб'єкт; 4) визначає принциповий підхід до об'єктивного дослідження психічного. Суть принципу єдності психіки і діяльності, на його думку, полягає в тому, що логіка розвитку індивіда досягається завдяки вивченню логіки його діяння, логіки створюваних ним речей.

Для розуміння змісту цього принципу найважливішими виявилися такі міркування автора. Психічне розглядається не лише як компонент, а і як результат, продукт діяльності, взаємодії. Тому дослідженню підлягає не безпосередньо внутрішнє (феномени внутрішнього поля свідомості), а опосередковані в продуктах діяльності, об'єктивовані назвні внутрішні властивості людини. Через аналіз продуктів діяльності досягається об'єктивність вивчення психічних явищ як суб'єктивних, оскільки продукти виступають не чим іншим, як «матеріалізованими», об'єктивованими сутнісними силами людини [15].

Важливим виявилось для автора й те, що принцип єдності психіки і діяльності інтерпретується в контексті предметно-історичного розуміння цілей, змісту і засобів людської діяльності. На рівні індивіда психічне виникає, функціонує і об'єктивується як продукт засвоєння (присвоєння) суспільно-історичних форм і способів

діяльності (Л. С.Виготський і його школа). Так, якщо способом буття і розвитку організму виступає життєдіяльність (індивідуально-приспосувальна, біологічна за своїми цілями і механізмами), а індивіда — діяльність із присвоєння і репродукції загальноприйнятих зразків суспільного досвіду, то особистістю людина стає і виявляє себе в умовах діяльності зі творення нових суспільно значущих продуктів і способів діяльності. Спосіб буття і розвитку особистості, відмічає автор, – це діяльність, але діяльність особливого гатунку: творчо перетворювальна. Вона найконцентрованіше виявляє себе в трудових формах діяльності (виробничо-практичній, художньо-естетичній, науково-теоретичній). Але й вищі рівні дотрудових форм діяльності (гри, навчання), набуваючи компонентів творчості, визначають розвиток людини як особистості [15].

Як бачимо, у концепції О.М. Ткаченка при трактуванні принципу єдності психіки й діяльності використовуються теоретичні положення, що знайшли відображення в діяльнісному підході контексті не лише культурно-історичної концепції, представленій поглядами на суть діяльності, активності Л.С. Виготським, С.Л. Рубінштейном, О.М. Леонтьєвим та ін., а й сучасної суб'єктно-діяльнісної концепції (О.Г. Асмолов, А.В. Петровський, В.А. Петровський та ін.), у якій уводиться поняття надситуативної активності та в межах якої особливого звучання набуває принцип активності; виходячи з якої впливає важливість дослідження проблем особистості та діяльності в єдності, зокрема – формування особистості найвищого рівня та формування діяльності в контексті досягнення майстерності.

Принцип розвитку – один з найважливіших принципів психології, зміст якого визначається та доповнюється постійними досягненнями науки щодо «життя» психічного. Суть принципу в усталеному розумінні полягає в тому, що всі психічні явища розглядаються як ті, що закономірно змінюються в часі – якісно, кількісно та структурно. Це

зміни від простого до складного, від нижчого до вищого, що характеризуються незворотністю, тобто здатністю до накопичення змін, надбудовою нових змін над попередніми і т.д. [12, с. 158–159; 4, с. 294–296]. Відповідно до цього принципу психічне явище потрібно розглядати в розвитку: як виникло, розвивалось, розвивається, які перспективи розвитку.

Так, Л.І. Анциферова до особливостей розвитку зараховує незворотність, прогрес (і регрес), нерівномірність, зигзагоподібність, перехід стадій у рівні [1, с. 3–20] та ін. Ураховуються й форми розвитку – філогенез й онтогенез, які включають біологічний і соціальний компоненти; розглядаються рушійні сили, механізми та ефекти розвитку загалом і на окремих вікових етапах і т.д. (Л.С. Виготський, Г.М. Дульнев, О.Р. Лурія, Г.С. Костюк, О.М. Леонт'єв, В.А. Крутецький, С.Д. Максименко та ін.).

Нині, відмічають Т.В. Корнілова та С.Д. Смирнов, відбуваються нові відкриття, і щодо принципу розвитку можливі зміни його розуміння. Усе більше йдеться про саморозвиток і про самодетермінацію як про нові тенденції в розумінні детермінації розвитку [3, с. 279].

У контексті останньої думки розуміння принципу розвитку О.М. Ткаченком виявилось дуже актуальним. Саме його ідеї можна визначити як ті, що лежать в основі розбудови сучасної суб'єктно-діяльній концепції у психології та педагогіці, про яку ми згадували в статті.

Так, на його думку, при визначенні рушійних сил якісних модифікацій психіки людини принцип єдності психіки і діяльності перетворюється в принцип розвитку. Детермінація поведінки, зв'язок свідомості і діяльності об'єктивно виявляються і реалізуються в процесі розвитку психічних явищ. Принцип розвитку, вважає вчений, розкриває рівневі типи якісних перетворень психічного. Суть принципу полягає в тому, що кожному рівню розвитку психіки притаманний власний тип розвитку: організм (який характеризується загально біологічним і біопсихічним

рівнем детермінації) розвивається у процесі визрівання і формування психофізіологічних структур; індивід (який характеризується соціопсихічним рівнем детермінації) – у процесі навчання, діяльності присвоєння (засвоєння); особистість (який характеризується також соціопсихічним рівнем детермінації) – у процесі перетворювальної, творчої діяльності, спрямованої на творення суспільно-історичного досвіду. Усі типи розвитку (через визрівання, навчання, «присвоєння», «творення») в реальному онтогенетичному процесі становлення людини як особистості здійснюються не ізольовано і не зв'язно-послідовно. Вони діалектично переплітаються, тому допустиме лише визнання відносного домінування одного з них на кожному етапі психічного розвитку [15].

При цьому О.М. Ткаченко зазначає, що найскладнішим типом розвитку людини виступає розвиток у процесі творення суспільно-історичного досвіду. Відповідно до принципу розвитку як творення суспільно-історичного досвіду слід пов'язувати процеси розвитку людини як особистості з її творчою діяльністю. Хоча особистісні якості закладаються ще в творчих формах ігрової та навчальної діяльності, у трудовій, творчій діяльності вони досягають повного розквіту. Творчість – це не ізольований процес творення нових суспільно цінних матеріальних речей чи продукування знань і творення культурно-історичних цінностей. Творчість у своїй основі виступає одночасно зі створюванням самого себе. Адже, щоб створити новий суспільно цінний продукт, необхідно одночасно «створити» і власні здібності. Це не два процеси, а один. Створюючи новий продукт, людина створює саму себе. У цьому полягає основний тип розвитку психічних якостей людини як особистості. Творчість можна науково зрозуміти лише як процес саморозвитку, самореалізації, самооб'єктивації особистості на основі засвоєного суспільно-історичного досвіду [15].

Принцип системності (у психології часто ототожнюється з системним підходом) у сучасній психології набуває особливого значення та повноти розуміння. В.В. Нікандров зазначає, що цей принцип дозволяє інтегрувати та систематизувати психологічні знання, вилучати надмірність накопиченої інформації, скорочувати обсяг та підвищувати наочність описів, зменшувати суб'єктивізм в інтерпретації психічних явищ. Він допомагає побачити прогалини в знаннях про конкретні об'єкти, виявити їх неповноту, визначити завдання подальших досліджень, а інколи й передбачити властивості об'єктів, інформації про які немає, завдяки екстраполяції та інтерполяції наявних знань [8, с. 129].

Узагальнимо найважливіші теоретичні позиції, що стосуються розкриття суті принципу системності (Б.Ф. Ломов, Д.В. Лубовський, К.К. Платонов, В.В. Рибалка та ін.):

- до розуміння психічного явища, його вивчення, інтерпретації, впливу на нього необхідно підходити як до системи, тобто як певної цілісності, до якої входять окремі елементи, що перебувають у певних зв'язках і відношеннях;
- системність наукового пізнання та відповідного знання є наслідком і відображенням системних взаємозв'язків, якими характеризується сама дійсність. А тому при вивченні об'єкта важливо враховувати всі його існуючі боки та зв'язки;
- система не зводиться до суми елементів, а має структуру;
- властивості елемента визначаються його місцем у структурі;
- складові системи – підсистеми – можна розглядати як самостійні системи;
- кожне психічне явище, яке розглядається як система, входить до загальнішої системи;

- шляхи, напрямки, засоби впливу (формування, розвитку, корекції) визначаються тим, до якої загальнішої системи входить психічне явище як підсистема.

Відмітним для розуміння принципу системності є й положення Б.Ф. Ломова про те, що психіка має вивчатися як диференційована та організована цілісність. На його думку, важливо здійснювати перехід від одного плану дослідження психіки до інших, поглиблювати й синтезувати знання про неї [5, с. 402], вивчаючи її на макро-, мезо- та мікрорівні (вивчення людини в системі суспільних відносин – вивчаються особистість, діяльність, спілкування з глобального боку; вивчення структури особистості, діяльності, спілкування; вивчення психічних процесів і психічних станів людини; вивчення фізіологічної основи психічної діяльності). Отримання таким чином даних вивчення на всіх зазначених рівнях уможливорює повноту вивчення людини, її психічного складу.

Особливе значення для розуміння принципу системності має запропонована К.К. Платоновим етапність проведення системно-структурного аналізу психічного явища [11]. Послідовний аналіз психічного явища, за визначеними ним етапами, уможливорює отримати найповнішу інформацію щодо досліджуваного явища, що є необхідною умовою як його опису, так і ефективної роботи з ним.

У концепції О.М. Ткаченка принцип системності (системно-структурний принцип) набуває особливого теоретичного звучання, коли визначається його призначення та відмічається в ньому найсуттєвіше: цей принцип конкретизує положення про якісну своєрідність статичних утворень психіки, про системну будову психіки, про її включеність у рівневі взаємодіючі системи – біологічну та соціальну. Принцип системності сприяє вирізненню суттєвих боків психічної реальності, опису необхідних зв'язків психіки з дійсністю, що відображається, розкриттю структурної організації психіки [15].

У системі принципів психологічної науки цей принцип, доходить висновку О.М. Ткаченко, виконує важливу пояснювальну функцію. Психіка щодо принципу системності є складною системою взаємопов'язаних елементів. Кожне психічне явище (пам'ять, воля, уява) має розглядатись не як щось автономне, а як складовий елемент цілого (психіки суб'єкта). Останнє і надає відповідного значення елементам. Психіка – це відкрита система, що ввімкнута в безперервний процес взаємодії організму і середовища, індивіда і суспільства. І будь-яке психічне явище виступає як компонент складнішої системи – біологічної та соціальної. Психічне не існує поза соціальними і біологічними системами, не має власної субстанції, тому системний аналіз і покликаний відобразити ці залежності психіки.

Психіка, стверджує автор, – це ієрархія структур, і сукупність категорій психологічної науки має відобразити цю ієрархію. Субординація психологічних категорій покликана описати взаємозв'язок ієрархізованих структур психіки. Тому ґрунтовний науково-категоріальний синтез психологічних знань неможливий без творчого використання системно-структурного принципу.

О.М. Ткаченко стверджує, що при вивченні якісних видозмін психіки в процесі розвитку необхідно враховувати їх системний характер. Принцип детермінізму послідовно через принцип розвитку конкретизується в принципі системності, відповідно до якого психіка розглядається як особлива відкрита система зі зворотним зв'язком. На кожному рівні детермінації ця система має власні специфічні структурні особливості. На рівні організму психіка ввімкнута як підсистема в біологічну систему, на рівні індивіда – у соціальну, на рівні особистості – у створювані культурно-історичні утворення. Принцип системності конкретизує принципи детермінізму, розвитку, відображення, єдності психіки та діяльності в певному

аспекті: аспекті статичної, цілісної структурної організації психіки [15].

О.М. Ткаченко, обґрунтовуючи та розкриваючи суть своєї концепції, зазначає, що у функціонуючій системі психологічних знань усі принципи взаємопов'язані. Сукупність принципів утворює цілісну систему, і в цьому втілено реальний взаємозв'язок усіх боків і граней досліджуваного об'єкта – психічної діяльності. Завершуючи ж розгляд системи основоположних принципів психології, він відмічає, що зміст принципів не є незмінним. Він еволюціонує разом зі зміною цілісної картини досліджуваного об'єкта. Тому зміст і функції принципів слід розглядати історично у зв'язку з розв'язанням на їх основі методологічних проблем психології [15].

Отже, ми здійснили аналіз змісту загально-психологічних принципів, який представлено в теоретичній спадщині О.М. Ткаченка, на тлі класичного, найвизнанішого їх тлумачення у психології.

Висновки. Методологічні принципи психології в концепції О.М. Ткаченка, які розглядаються як основоположні, загально-психологічні, подаються у системі – вони поєднані через наскрізне уявлення про цілісну організацію психічної регуляції діяльності людини на трьох рівнях – організму, індивіда й особистості, провідну роль серед яких відіграє рівень особистості, спосіб буття і розвитку якої – творчо-перетворювальна діяльність. Діалектико-матеріалістичне пояснення змісту кожного з принципів характеризується виразною глибиною психологічної думки автора, основні положення якої й нині не втратили власної актуальності, значущості та перспективності подальшої розробки у зв'язку з розв'язанням теоретичних і практичних проблем сьогодення у психології з метою розбудови вітчизняної науки.

Література

1. Анцыферова Л.И. Методологические проблемы психологии развития / Л.И.Анцыферова // Принцип развития в психологии / под ред. Л.И. Анцыферовой. – М.: Наука, 1978. – С. 3–20.
2. Константинов В.В. Методологические основы психологи. – М., СПб.: Питер, 2010. – 240 с.
3. Корнилова Т.В. Методологические основы психологии / Т.В. Корнилова, С.Д. Смирнов. – СПб.: Питер, 2007. – 320 с.
4. Краткий психологический словарь / сост. Л.А. Карпенко; под общ. ред. А.В. Петровского, М.Г. Ярошевского. – М.: Политиздат, 1985. – 432 с.
5. Ломов Б.Ф. Методологические и теоретические основы психологи – М.: Наука, 1984. – 445 с.
6. Лубовский Д.В. Введение в методологические основы психологии / Д.В. Лубовский – М.-Воронеж, 2007. – 224 с.
7. Маланов С.В. Методологические и теоретические основы психологии – М.-Воронеж, 2005. – 336 с.
8. Никандров В.В. Методологические основы психологии – СПб.: Речь, 2008. – 235 с.
9. Общая психология / В.В. Богословский, А.А. Степанов, А.Д. Виноградова и др.; под ред. В.В. Богословского и др. – М.: Просвещение, 1981. – 394 с.
10. Олександр Ткаченко як методолог і теоретик психологічної науки (до 70-річчя від дня народження) // Психологія і суспільство. – 2009. – №1. – С.44.
11. Платонов К.К. О системе психологи – М.: Мысль, 1972. – 216 с.
12. Психологічний словник / за ред. В.І. Войтка. – К.: Вища школа, 1982. – 216 с.
13. Рубинштейн С.Л. Бытие и сознание – М., 1957. – 328 с.
14. Рубинштейн С.Л. Основы общей психологии – СПб.: Питер, 2007. – 713 с.

15. Ткаченко О.М. Принципи і категорії психології – К.: Вища школа, 1979. – 200 с.
16. Шапар В.Б. Сучасний тлучасний психологічний словник. – Х.: Прапор, 2005. – 640 с.
17. Шорохова Е.В. Принцип детерминизма в психологии // Методологические и теоретические проблемы психологии. – М., 1969. – С. 17.
18. Шорохова Е.В. Развитие методологии советской психологии // Материалы IV Всесоюзного съезда общества психологов. – Тбилиси, 1971. – С. 252–253.

References

1. Ancyferova L.I. Metodologicheskie problemy psihologii razvitija / Ancyferova L.I. // Princip razvitija v psihologii / Pod red. L.I. Ancyferovoj. – М.: Nauka, 1978. – S.3-20.
2. Konstantinov V.V. Metodologicheskie osnovy psihologi / Konstantinov V.V. – М., SPb: Piter, 2010. – 240 s.
3. Kornilova T.V. Metodologicheskie osnovy psihologii / T.V. Kornilova, S.D. Smirnov. – SPb: Piter, 2007. – 320 s.
4. Kratkij Psihologicheskij Slovar / Sost. L.A. Karpenko; Pod obshh. red. A.V. Petrovskogo, M.G. Yaroshevskogo. – М.: Politizdat, 1985. – 432 s.
5. Lomov B.F. Metodologicheskie i teoreticheskie osnovy psihologi / Lomov B.F. – М.: Nauka, 1984. – 445 s.
6. Lubovskij D.V. Vvedenie v metodologicheskie osnovy psihologii / Lubovskij D.V. – М.-Voronezh, 2007. – 224 s.
7. Malanov S.V. Metodologicheskie i teoreticheskie osnovy psihologii / Malanov S.V. – М.-Voronezh, 2005. – 336 s.
8. Nikandrov V.V. Metodologicheskie osnovy psihologii / Nikandrov V.V. – SPb: Rech, 2008. – 235 s.
9. Obshhaja psihologija / V.V. Bogoslovskij, A.A. Stepanov, A.D. Vinogradova i dr.; Pod red. V.V. Bogoslovskogo i dr. – М.: Prosveshhenie, 1981. – 394 s.

10. Oleksandr Tkachenko yak metodoloh i teoretyk psykhologichnoi nauky (do 70-richchia vid dnia narodzhennia) // Psykhologhiia i suspilstvo. – 2009. – №1. – S.44.10.
11. Platonov K.K. O sisteme psihologi / Platonov K.K. – M.: Mysl, 1972. – 216 s.
12. Psykhologichnyi slovnyk / Za red. V.I. Voitka. – K.: Vyshcha shkola, 1982. – 216 s.
13. Rubinshtejn S.L. Bytie i soznanie / Rubinshtejn S.L. – M., 1957. – 328 s.
14. Rubinshtejn S.L. Osnovy obshhej psihologii / Rubinshtejn S.L. – SPb: Piter, 2007. – 713 s.
15. Tkachenko O.M. Principi i kategorii psihologii / O.M. Tkachenko. – K.: Vishha shkola, 1979. – 200 s.
16. Shapar V.B. Suchasnij tluchasnij psihologichnij slovnik. – H.: Prapor, 2005. – 640 s.
17. Shorohova E.V. Princip determinizma v psihologii / E.V. Shorohova // Metodologicheskie i teoreticheskie problemy psihologii. – M., 1969. – S.17.
18. Shorohova E.V. Razvitie metodologii sovetskoj psihologi / Shorohova E.V. // Materialy IV Vsesojuznogo s#ezda obshhestva psihologov. – Tbilisi, 1971. – S. 252-253.